

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1297/2025-1-25>

Т. О. Долга, Ю. С. Мельник, Ю. В. Тимош

*Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка,
м. Кременець, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2855-8362> – Т. О. Долга
<https://orcid.org/0009-0006-3802-4827> – Ю. С. Мельник
<https://orcid.org/0000-0002-2226-9866> – Ю. В. Тимош
 tetianadolha@gmail.com

КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ В СІМ'Ї: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА КОНСУЛЬТУВАННЯ З УРАХУВАННЯМ ВІКОВОЇ СПЕЦИФІКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню комунікативних бар'єрів, що виникають у сімейному спілкуванні, з урахуванням вікових особливостей членів родини. Комунікативні бар'єри розглядаються з позицій психолінгвістичного підходу як порушення процесу передачі та сприйняття інформації між суб'єктами спілкування. У роботі виявлено та проаналізовано психолінгвістичні чинники, що зумовлюють виникнення комунікативних бар'єрів у різних вікових групах (діти, підлітки, дорослі); представлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на з'ясування особливостей прояву комунікативних бар'єрів у сім'ях із дітьми різного віку; розроблено рекомендації щодо психологічного консультування сімей з урахуванням вікової специфіки для подолання комунікативних труднощів і оптимізації сімейного спілкування. Наукова новизна дослідження полягає в розширенні уявлень про психолінгвістичні механізми виникнення комунікативних бар'єрів у сім'ї та розробленні диференційованого підходу до сімейного консультування з огляду на вікові характеристики комунікантів.

Ключові слова: комунікативні бар'єри, сімейне спілкування, психолінгвістика, вікові особливості, психологічне консультування.

T. O. Dolga, Yu. S. Melnyk, Yu. V. Tymosh

*Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy Named after Taras Shevchenko,
Kremenets, Ukraine*

COMMUNICATION BARRIERS IN THE FAMILY: PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS AND CONSULTATION TAKING INTO ACCOUNT AGE SPECIFICITY

Abstract. The article is devoted to the study of communication barriers that arise in family communication, taking into account the age characteristics of family members. Communication barriers are considered from the standpoint of a psycholinguistic approach as a violation of the process of transmitting and perceiving information between subjects of communication. The aim of the work is to identify and analyze psycholinguistic factors that cause the emergence of communication barriers in different age groups (children, adolescents, adults). The article presents the results of an empirical study aimed at clarifying the features of the manifestation of communication barriers in families with children of different ages. Recommendations for psychological counseling of families, taking into account age-specific characteristics, are developed to overcome communication difficulties and optimize family communication. The scientific novelty of the study lies in expanding ideas about the psycholinguistic mechanisms of the emergence of communication barriers in the family and developing a differentiated approach to family counseling taking into account the age characteristics of communicants.

Key words: communication barriers, family communication, psycholinguistics, age characteristics, psychological counseling.

Постановка проблеми. Сім'я є первинним і найважливішим інститутом соціалізації людини, саме в родинному колі закладається фундамент особистісного розвитку дитини, формуються базові цінності, настанови та моделі міжособистісної взаємодії. Ефективність внутрішньосімейної комунікації є однією із ключових умов повноцінного функціонування сім'ї як системи, оскільки забезпечує взаєморозуміння та емоційний контакт між її членами, узгодженість їхньої поведінки та спільної діяльності (В. Злагодух, Н. Погорільська, І. Поліщук, Л. Помиткіна, Р. Федоренко, Н. Хімченко [6–8]). Натомість порушення комунікативних процесів у родині, поява різного роду бар'єрів у спілкуванні неминуче призводять до напруження сімейної атмосфери, конфліктів і дисфункціональності сімейних підсистем. Особливо вразливими в цьому сенсі є сім'ї з дітьми та підлітками, адже комунікативні труднощі та непорозуміння між представниками різних поколінь родини можуть накладатися на вікові особливості та кризи розвитку молодших членів сім'ї, загострювати й ускладнювати їхній перебіг. Тому вивчення вікових аспектів виникнення комунікативних бар'єрів у сімейному спілкуванні є актуальним науково-практичним завданням у контексті пошуку ефективних стратегій психологічної допомоги сучасній сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні особливості та закономірності сімейної комунікації традиційно перебувають у центрі уваги дослідників у галузі загальної, соціальної та сімейної психології (Г. Бевз, Н. Веселова, Т. Говорун, В. Злагодух, Г. Кошонько, Н. Погорільська, Л. Помиткіна, Р. Федоренко, Н. Хімченко й інші) [1; 3–6; 8]. У рамках системного підходу до вивчення сім'ї визначаються такі ключові характеристики внутрішньосімейного спілкування, як відкритість, довіра, емоційна близькість, чіткість і прямота комунікацій, діалогічність, інші, які розглядаються як критерії успішності сімейної взаємодії та індикатори психологічного здоров'я сім'ї.

Як зазначає Г. Кошонько, «міжособистісна комунікація в сім'ї відповідає завданням обміну інформацією, узгодження зусиль і виконання ролей у спільній діяльності, установлення й розвитку міжособистісних відносин, пізнання партнера й самопізнання. Особливістю міжособистісної комунікації в сім'ї є висока емоційна насиченість та інтенсивність спілкування. На відміну від ділових і соціальних контактів, які зазвичай відбуваються за межами сім'ї і пов'язані з певною регламентацією відносин, сімейне спілкування не обмежується жодними соціальними рамками й жорсткими правилами» [5]. Дослідниця виділяє

такі ознаки сприятливого комунікативного поля в сім'ї: уміння та навички слухання, прозорість і прямий характер висловлювань, конгруентність висловлювань, саморозкриття членів сім'ї у спілкуванні один з одним, постійність комунікації та її емоційне забарвлення.

Водночас, на думку Н. Веселової, «деструктивна комунікація в сім'ї спричиняє прояви самотності, низької самооцінки, агресії, дезадаптації її членів» [3, с. 23].

На важливості емоційної складової частини в сімейній комунікації, особливо в дошкільному віці, наголошує О. Федорчук: «Максимально насичуючи процес взаємодії з дитиною позитивними емоціями, ціннісними смислами й емпатійними діями, дорослі тим самим забезпечують гармонію почуттів, мислення та уяви дитини» [9, с. 302].

Водночас у низці сучасних психологічних досліджень виявлено ознаки поширеності комунікативних бар'єрів різного типу у процесі внутрішньосімейного спілкування. Так, до комунікативних бар'єрів, які можуть виникати в сім'ї, дослідники відносять: обмеженість уяви партнерів по спілкуванню, що стає причиною подружніх непорозумінь і конфліктів; обмежений словниковий запас того, хто висловлюється; рівень словникового запасу того, хто слухає; слабка пам'ять; невміння слухати, невихованість партнерів по спілкуванню тощо [7, с. 132–134].

Попри наявність окремих досліджень, нині бракує цілісного уявлення про психолінгвістичні особливості комунікативних бар'єрів у сім'ях із дітьми різного віку. Залишаються не досить з'ясованими панівні типи таких бар'єрів, пов'язаних із дорослішанням дітей, а також провідні психологічні чинники їх виникнення на різних стадіях життєвого циклу сім'ї. Отже, розроблення диференційованих стратегій подолання зумовлених віком комунікативних труднощів засобами сімейного психологічного консультування є актуальним завданням, що потребує подальшого науково-методичного опрацювання.

Метою статті є виявлення вікових аспектів виникнення комунікативних бар'єрів у сучасній українській сім'ї шляхом визначення психолінгвістичних особливостей і чинників їх прояву на різних етапах дорослішання дітей, а також розроблення рекомендацій для психологів-консультантів щодо врахування вікової специфіки комунікативних процесів у наданні психологічної допомоги сім'ям.

Виклад основного матеріалу. З метою виявлення вікових особливостей прояву комунікативних бар'єрів у сімейній взаємодії нами було організовано та проведено емпіричне дослідження,

учасниками якого стали 45 повних нуклеарних сімей із дітьми, що проживають у м. Кременець і Кременецькому районі Тернопільської області. Залежно від віку дітей сім'ї були розподілені на три групи по 15 родин у кожній: група 1 – сім'ї з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку (3–10 років); група 2 – сім'ї з підлітками (11–15 років); група 3 – сім'ї з юнаками та дівчатами раннього юнацького віку (16–20 років).

Емпіричні дані було зібрано з використанням комплексного систематичного спостереження за актуальною комунікативною поведінкою членів родини в умовах консультативного прийому, напівструктурованого інтерв'ювання батьків і дітей стосовно специфіки внутрішньосімейного спілкування, а також спеціально розробленого опитувальника «Комунікативні бар'єри в моїй родині» для підлітків і юнацтва. Опитувальник містить 20 тверджень, які описують різні аспекти утрудненого спілкування з батьками, кожне з яких треба оцінити за п'ятибальною шкалою (від «ніколи» до «дуже часто»).

За результатами дослідження було виявлено суттєві відмінності в характері та ступені прояву комунікативних бар'єрів у сім'ях із дітьми різного віку. Так, у групі сімей із дошкільнятами та молодшими школярами найтиповішими перешкодами сімейної комунікації виявилися бар'єри когнітивно-лінгвістичного типу, пов'язані з віковою специфікою розуміння дітьми мовлення дорослих. Найчастіше спостерігалися проблеми з адекватним сприйняттям та інтерпретацією дітьми вербальних настанов, прохань та інструкцій батьків, подекуди навіть прямих вказівок, унаслідок не досить розвинених навичок активного слухання, обмеженого словникового запасу, нездатності утримувати увагу на значних за обсягом вербальних повідомленнях. Окрім того, у багатьох випадках комунікативні труднощі були спричинені невідповідністю рівня складності мовлення батьків актуальним мовленнєвим можливостям дітей, а також порушенням логіки та зв'язності мовленнєвих конструкцій із боку дорослих. Ще одна група бар'єрів була пов'язана з низьким рівнем мотивації дітей до спілкування на теми, далекі від сфери їхніх безпосередніх інтересів і потреб, що знижувало загальну комунікативну активність і ефективність.

Натомість, у групі сімей із підлітками провідну роль відігравали бар'єри соціально-психологічного характеру, в основі яких лежали вікові прагнення молодого покоління до автономії, самостійності, визнання власної ідентичності, а також опір надмірному контролю й опіці з боку батьків. Так, досить поширеними в цих сім'ях були свідомі

комунікативні обмеження підлітків, пов'язані з небажанням ділитися з батьками особистою інформацією, обговорювати події свого життя та проблеми, якими переймаються. Нерідко підлітки демонстрували схильність до уникаючої комунікативної поведінки, дистанціювання та замкнутості у спілкуванні з батьками. Характерними були також конфлікти через несумісність звичних батьківських патернів директивного спілкування з потребою підлітків у більш демократичному та діалогічному стилі комунікації в родині. Ще одним поширеним бар'єром у сім'ях цієї групи виявився своєрідний «мовний бар'єр» між поколіннями, зумовлений активним уживанням підлітками молодіжного сленгу, жаргонної лексики, іншомовних запозичень, якими батьки часто не володіють належною мірою.

У групі сімей із дітьми раннього юнацького віку найбільш вираженими виявилися бар'єри комунікативної взаємодії на рівні глибинних особистісних смислів і екзистенційних переживань юнаків і дівчат. Попри загалом вищий рівень комунікативної компетентності молоді порівняно з попередніми віковими групами, у багатьох сім'ях спостерігалася проблема уникнення відкритого та щирого обговорення особистісно значущих, однак емоційно напружених чи психологічно болючих тем, як-от професійний вибір, побудова близьких стосунків, плани на майбутнє тощо. Нерідко як батьки, так і їхні дорослі діти повідомляли про внутрішню скутість і дискомфорт, коли мова заходила про найбільш інтимні та вразливі аспекти внутрішнього світу молодої людини. У багатьох випадках мали місце своєрідні «маніпулятивні ігри» між юнаками та їхніми батьками, коли під час спілкування свідомо використовувалися комунікативні прийоми непрямого впливу, навіювання, тиску для досягнення якихось цілей чи отримання бажаного результату, що блокувало взаємну довіру та підвищувало рівень конфліктності.

Аналіз результатів дослідження за опитувальником «Комунікативні бар'єри в моїй родині» показав наявність значущих відмінностей у показниках самооцінки підлітками та юнаками частоти й інтенсивності комунікативних труднощів із батьками, зокрема, представники раннього юнацького віку в середньому значно вище оцінювали ступінь вираженості таких проблемних зон сімейного спілкування, як нерозуміння батьками справжніх почуттів і потреб власних дітей, дефіцит довіри та щирості у стосунках, страх ненавмисно зачепити больові точки одне одного, тоді як підлітки більшою мірою відзначали бар'єри, пов'язані із прагненням до автономії та конфлік-

тами через розбіжність поглядів, інтересів і уподобань.

Узагальнення результатів дослідження дало змогу розробити рекомендації для психологів-консультантів щодо оптимізації внутрішньосімейної комунікації з урахуванням вікової специфіки дітей.

У роботі із сім'ями, які виховують дошкільнят і молодших школярів, доцільно зробити акцент на:

- розвитку в батьків навичок активного слухання, емпатії та сенситивності;
- адаптації мовлення до можливостей дитини;
- формуванні навичок створення оптимального мотиваційного контексту для спілкування відповідно до провідних вікових потреб дитини;
- застосуванні ігрових форм для ефективної взаємодії та спілкування.

Для налагодження ефективної комунікації з підлітками рекомендується спрямувати зусилля на:

- формування рівноправних і партнерських стосунків у родині;
- поступове розширення прав і сфери відповідальності дітей;
- забезпечення особистого простору підлітка й невтручання в нього;
- заохочення підлітків до діалогу, спільної діяльності й ухвалення взаємовигідних рішень;
- прийняття та спільне опанування актуальних мовленнєвих кодів молодіжної субкультури.

У консультативній роботі із сім'ями, які мають дітей раннього юнацького віку, важливо:

- створювати досить безпечний і довірливий простір для саморозкриття юнаків і дівчат;
- уникати оцінкового ставлення та повчань;
- демонструвати готовність приймати та поважати їхній власний життєвий вибір;
- спонукати до ведення відкритого діалогу на теми, що хвилюють;
- змінювати правила взаємодії та спілкування в разі прихованих маніпуляцій із боку будь-якої зі сторін.

Ефективним засобом подолання комунікативних бар'єрів, налагодження взаємодії та конструктивного спілкування між батьками та їхніми дітьми може стати психологічний тренінг комунікативності. Ефективність тренінгових занять, як зазначають С. Вдович і Л. Зельман, «забезпечується їхньою інтерактивністю. Це можуть бути індивідуальні або групові завдання чи вправи, різноманітні рольові та ділові ігри, створення і застосування на практиці нових моделей поведінки в різних ситуаціях спілкування, випробування різноманітних стратегій і стилів спілку-

вання, особливо в конфліктних ситуаціях. Під час тренінгу його учасники, які почасти опиняються поза зоною комфорту, тому часто емоційно проживають певні ситуації, змушені імпровізувати й ухвалювати не характерні для них нестандартні рішення та мають змогу самостійно аналізувати власну поведінку, обговорювати ситуацію з іншими учасниками тренінгу, взаємодіяти з ними, мобілізувати всі свої можливості та творчі здібності» [2].

Тренінг комунікативності не лише сприятиме подоланню комунікативних бар'єрів, а й допоможе краще зрозуміти вікові особливості комунікації різних вікових груп, навчитися налагоджувати контакти, утримувати увагу співрозмовника, активно слухати й надавати зворотний зв'язок, вербалізувати власні емоційні стани та почуття за допомогою «Я-повідомлень», ефективно управляти емоціями у складних ситуаціях, застосовувати різні стилі поведінки у спілкуванні та розв'язувати конфлікти, розпізнавати маніпулятивні впливи та протистояти їм, використовувати позитивні методи впливу на співрозмовника (переконання, аргументацію та інші).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, проведене дослідження дало змогу виявити якісні відмінності у специфіці комунікативних бар'єрів, характерних для сімей із дітьми різного віку. З'ясовано, що на етапі дошкільного та молодшого шкільного дитинства провідну роль відіграють когнітивно-лінгвістичні та мотиваційні бар'єри, зумовлені віковими особливостями мовленнєвого розвитку та сфери провідних потреб дітей. У підлітковому віці більшою мірою виражені соціально-психологічні перешкоди сімейної комунікації, пов'язані із загостренням питань автономії та конфліктом між поколіннями. Специфічними комунікативними проблемами сімей із дітьми раннього юнацького віку є бар'єри саморозкриття та порушення психологічних кордонів у спілкуванні батьків і дітей. Розроблені за результатами дослідження рекомендації для психологічного консультування сімей мають диференційований характер відповідно до виявлених вікових закономірностей комунікативної взаємодії.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в організації масштабніших досліджень вікової динаміки комунікативних процесів у сім'ях із дітьми з використанням більш репрезентативних вибірок, а також у створенні й апробації спеціальних корекційно-розвивальних програм, спрямованих на профілактику та подолання сімейних комунікативних бар'єрів, специфічних для кожного вікового періоду розвитку.

Список літератури:

1. Бевз Г. Приймна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія. Київ : Слово, 2010. 352 с.
2. Вдович С., Зельман Л. Формування навичок безконфліктного професійного спілкування майбутніх фахівців сфери «людина – людина» шляхом тренінгу комунікативності. *Перспективи та інновації наук*. Серія «Педагогіка. Психологія. Медицина». 2022. № 4 (9). С. 64–74. DOI: 10.52058/2786-4952-2022-4(9)-64-74.
3. Веселова Н. Психологічні особливості комунікативних процесів у сім'ї. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія «Психологічні науки». 2013. Вип. 114. С. 21–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_7.
4. Говорун Т., Кікінезді О. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Академія, 2004. 308 с.
5. Кошонько Г. Особливості міжособистісної комунікації в сім'ї. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія «Педагогічні та психологічні науки». Хмельницький : НАДПСУ, 2012. № 65. С. 195–199. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/bitstreams/748f443a-bee6-41a6-bc0c-1a99c1be4f1d/download>.
6. Помиткіна Л., Злагодух В., Хімченко Н., Погорільська Н. Психологія сім'ї : навчальний посібник. Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друку», 2010. 270 с.
7. Психологія сім'ї : підручник / за ред. В. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2021. 248 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0d568e5b-550b-4b91-8bb3-8e6a23057f58/content>.
8. Федоренко Р. Психологія сім'ї : навчальний посібник / Волинський національний університет імені Лесі Українки. 3-тє вид., змін. та доповн. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 624 с.
9. Федорчук О. Роль емоційної складової у формуванні соціальної комунікації в сім'ї. *Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі : збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції*, м. Київ, 18–20 травня 2023 р. Київ, 2023. С. 301–303.

References:

1. Bevz, H. (2010). Pryiomna sim'ia: sotsial'no-psykholohichni vymiry: monohrafiia [Foster family: socio-psychological dimensions: monograph]. Kyiv: Slovo. 352 s. [in Ukrainian].
2. Vdovych, S., Zel'man, L. (2022). Formuvannia navychok bezkonfliktnoho profesiinoho spilkuvannia

maibutnikh fakhivtsiv sfery "liudyna – liudyna" shliakhom treninhu komunikatyvnosti [Formation of non-conflict professional communication skills of future "human – human" specialists through communicative training]. *Perspektyvy ta innovatsii nauk. Seriiia "Psykhologhiia. Medytsyna"*, 4 (9), 64–74. DOI: 10.52058/2786-4952-2022-4(9)-64-74 [in Ukrainian].

3. Veselova, N. (2013). Psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnykh protsesiv u sim'i [Psychological features of communicative processes in the family]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu*. Seriiia: Psykholohichni nauky, 114, 21–24. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_7 [in Ukrainian].

4. Hovorun, T., Kikinezhd, O. (2004). Gender na psykholohii: navch. posib. [Gender psychology: textbook]. Kyiv: Akademiia. 308 s. [in Ukrainian].

5. Koshon'ko, H. (2012). Osoblyvosti mizhospystisnoi komunikatsii v sim'i [Features of interpersonal communication in the family]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsional'noi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriiia "Pedahohichni ta psykholohichni nauky"*, 65, 195–199. Retrieved from: <https://elar.khmnu.edu.ua/bitstreams/748f443a-bee6-41a6-bc0c-1a99c1be4f1d/download> [in Ukrainian].

6. Pomytkina, L., Zlahodukh, V., Khimchenko, S., Pohorils'ka, I. (2010). Psykholohii sim'i: navch. posib. [Family psychology: textbook]. Kyiv: Vyd-vo Nats. aviats. un-tu "NAU-druk". 270 s. [in Ukrainian].

7. Psykholohii sim'i: pidruchnyk / za red. V. Polishchuka (2021). [Family psychology: textbook / ed. by V. Polishchuk]. Sumy: Universytets'ka knyha. 248s. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0d568e5b-550b-4b91-8bb3-8e6a23057f58/content> [in Ukrainian].

8. Fedorenko, R. (2021). Psykholohii sim'i: navch. posib. / Volyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukrainky. 3 vyd., zmin. ta dopovn. [Family psychology: textbook / Lesia Ukrainka Volyn National University. 3rd ed., revised and supplemented]. Lutsk: Vezha-Druk. 624 s. [in Ukrainian].

9. Fedorchuk, O. (2023). Rol' emotsiinoi skladovoi u formuvanni sotsial'noi komunikatsii v sim'i [The role of the emotional component in shaping social communication in the family]. *Informatsiia, komunikatsiia ta upravlinnia znanniamy v hlobalizovanomu sviti: zbirnyk materialiv VI Mizhnar. nauk. konf.*, m. Kyiv, 18–20 travnia 2023 r. 301–303. Kyiv [in Ukrainian].

© Т. О. Долга, Ю. С. Мельник, Ю. В. Тимош, 2025

Науково-методична стаття

Надійшла до редакції 17.03.2025

Прийнято до публікації 04.06.2025